Fòrmula recurrent per al nombre pi en termes d'arrels de 2, a partir del teorema de Pitàgores

Robert Monjo i Agut
Publicat a www.temps.cat , desembre de 2011

Resum

Hi ha moltes expressions matemàtiques que precisen la relació entre la longitud d'una circumferència i el seu radi. Però hi ha una que volem destacar per ser molt senzilla, ja que es pot estimar a partir del Teorema de Pitàgores (582 - 507 a.C.). Amb això, proposem la següent expressió per al nombre pi:

$$\pi = \lim_{n\to\infty} 2^n \underset{1}{\sqrt{2-\underset{2}{\sqrt{2+\underset{3}{\sqrt{2+\ldots\underset{n}{\sqrt{2}}}}}}}}$$

Aquesta pot ser una forma divertida per a que els xiquets calculen el valor de pi pel seu compte.

1. Antecedents

Des de l'antic Egipte (1600 a.C.) fins al segle passat, molts matemàtics han tractat de precisar la relació entre la longitud d'una circumferència i el seu radi. Però les primeres expressions analítiques que tenim constància sobre la convergència "exacta" del nombre pi apareixen a partir de 1665, quan John Wallis descobreix un producte infinit per a pi, però tarda molt en convergir (Gómez-Aroca, 2003):

$$\frac{\pi}{2} = \frac{2}{1}\cdot\frac{2}{3}\cdot\frac{4}{3}\cdot\frac{4}{5}\cdot\frac{6}{5}\cdot\frac{6}{7}\cdots$$

L'alemany G. Leibniz va obtindre en 1674 una suma senzilla a partir del desenvolupament en sèrie de Taylor de l'arctangent, que va ser obtinguda per Gregory en 1671:

$$arc\tan x = x - \frac{1}{3}x^3 + \frac{1}{5}x^5 - \frac{1}{7}x^7 + \ldots \quad = \quad \sum_{n=1}^{\infty} (-)^{n+1} \frac{x^{2n-1}}{2n-1}$$

$$\frac{\pi}{4} = 1 - \frac{1}{3} + \frac{1}{5} - \frac{1}{7} + \ldots \quad = \quad \sum_{n=1}^{\infty} \frac{(-1)^{n+1}}{2n-1}$$

La sèrie de Taylor convergeix més ràpidament si prenem x = 1/√3 (Gómez-Aroca, 2003):

$$\frac{\pi}{6} = \frac{1}{\sqrt{3}}\left(1 - \frac{1}{3\cdot 3} + \frac{1}{5\cdot 3^2} - \frac{1}{7\cdot 3^3} + \ldots\right) \quad = \quad \frac{1}{\sqrt{3}}\sum_{n=1}^{\infty}\left(-\frac{1}{3}\right)^{n-1}\left(\frac{1}{2n}\right)$$

Euler (1738) va trobar altres expressions per a $\pi/4$ combinant diferents *arc*tan x. Però sense dubte, l'expressió més elegant d'Euler és la que va trobar en 1734:

$$\frac{\pi^2}{6} = 1 + \frac{1}{4} + \frac{1}{9} + \frac{1}{16} + \ldots \quad = \quad \sum_{n=1}^{\infty}\frac{1}{n^2}$$

Aquesta fòrmula pot entendre's com un cas particular de la Funció Zeta de Riemann (1859), basada en la sèrie de Dirichlet (1805-1859). També es pot deduir a partir del desenvolupament en sèries de Fourier (1822).

2. Expressió alternativa per al nombre pi

Com a exercici didàctic, proposem utilitzar la següent expressió matemàtica ja que pot deduir-se amb matemàtiques elementals:

$$\pi = \lim_{n\to\infty} 2^n \underbrace{\sqrt{2-\underbrace{\sqrt{2+\underbrace{\sqrt{2+\ldots\underbrace{\sqrt{2}}_{n}}}_{3}}}_{2}}}_{1}$$

De fet, és suficient amb conèixer el teorema de Pitàgores i com s'opera amb arrels. Per a això, cal partir de successius polígons de 2m costats continguts en un cercle de radi unitari (Fig. 1).

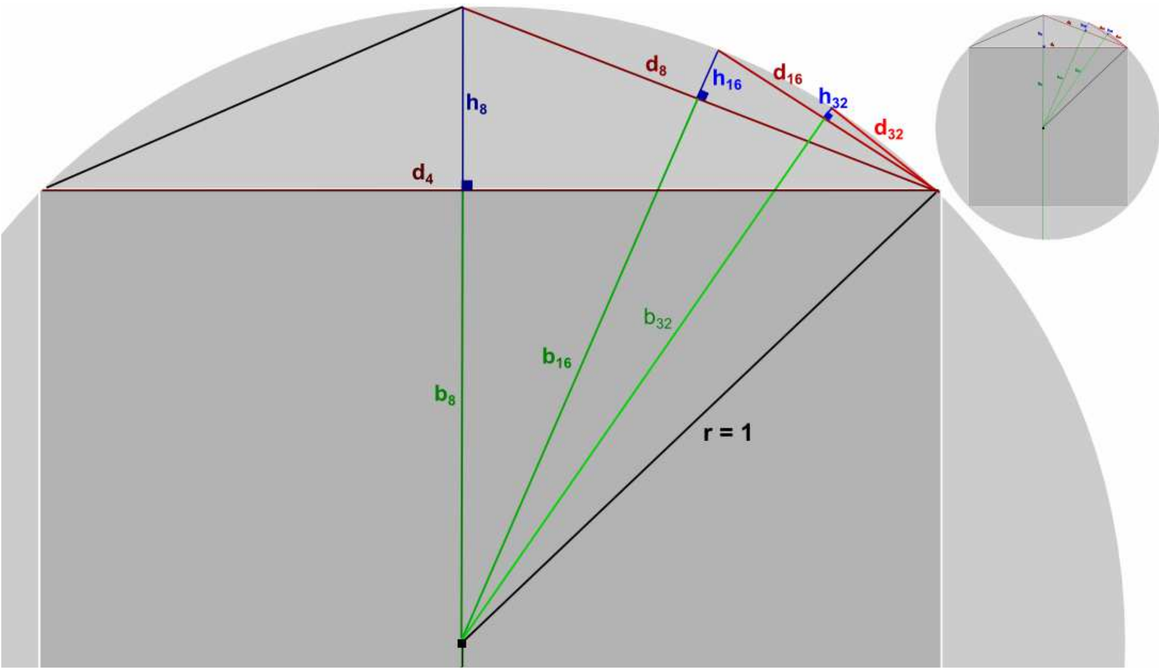

Fig 1. Successius polígons de 2m costats envoltats d'una circumferència de radi unitari, on per exemple, d_4 és el costat del quadrat, d_8 és el costat de l'octògon, mentre que b_8 ih_8 són els catets dels dos triangles rectangles interns que forma l'octògon amb el quadrat.

El càlcul de la longitud del costat d'un 2m-polígon, d_{2m}, es pot calcular de forma recurrent segons el teorema de Pitàgores. Si observem l'octògon (prenent m = 4), aquest es relaciona amb el quadrat (Fig. 1), i per tant podem trobar una equació entre b_8 i ½d_4, que és el mateix que b_{2m} i ½d_m:

$$b_{2m} = \sqrt{1-\left(\tfrac{1}{2}d_m\right)^2}$$

$$h_{2m} = 1 - b_{2m} = 1-\sqrt{1-\left(\tfrac{1}{2}d_m\right)^2}$$

$$d_{2m} = \sqrt{h_{2m}{}^2 + \left(\tfrac{1}{2}d_m\right)^2} = \sqrt{\left(1-\sqrt{1-\left(\tfrac{1}{2}d_m\right)^2}\right)^2 + \left(\tfrac{1}{2}d_m\right)^2}$$

$$d_{2m} = \sqrt{1+1-\left(\tfrac{1}{2}d_m\right)^2 - 2\sqrt{1-\left(\tfrac{1}{2}d_m\right)^2} + \left(\tfrac{1}{2}d_m\right)^2} = \sqrt{2-2\sqrt{1-\left(\tfrac{1}{2}d_m\right)^2}}$$

Per tant, sabent que el costat del quadrat és $d_4 = \sqrt{2}$, obtenim:

$$d_8 = \sqrt{\left(1-\sqrt{1-\left(\tfrac{1}{2}d_4\right)^2}\right)^2 + \left(\tfrac{1}{2}d_4\right)^2} = \sqrt{2-2\sqrt{1-\left(\tfrac{1}{2}d_4\right)^2}} = \sqrt{2-\sqrt{2}}$$

$$d_{16} = \sqrt{\left(1-\sqrt{1-\left(\tfrac{1}{2}d_8\right)^2}\right)^2 + \left(\tfrac{1}{2}d_8\right)^2} = \sqrt{2-2\sqrt{1-\left(\tfrac{1}{2}d_8\right)^2}} = \sqrt{2-\sqrt{2+\sqrt{2}}}$$

$$d_{32} = \sqrt{\left(1-\sqrt{1-\left(\tfrac{1}{2}d_{16}\right)^2}\right)^2 + \left(\tfrac{1}{2}d_{16}\right)^2} = \sqrt{2-2\sqrt{1-\left(\tfrac{1}{2}d_{16}\right)^2}} = \sqrt{2-\sqrt{2+\sqrt{2+\sqrt{2}}}}$$

$$d_{2\wedge(n+1)} = \sqrt{\left(1-\sqrt{1-\left(\tfrac{1}{2}d_{2\wedge n}\right)^2}\right)^2 + \left(\tfrac{1}{2}d_{2\wedge n}\right)^2} = \sqrt{2-2\sqrt{1-\left(\tfrac{1}{2}d_{2\wedge n}\right)^2}} = \underset{1}{\sqrt{2-\underset{2}{\sqrt{2+\underset{3}{\sqrt{2+\ldots\underset{n}{\sqrt{2}}}}}}}}$$

$$d_{2\wedge n} = \underset{1}{\sqrt{2-\underset{2}{\sqrt{2+\underset{3}{\sqrt{2+\ldots\underset{n-1}{\sqrt{2}}}}}}}}$$

El perímetre d'un 2^n-polígon s'obté multiplicant la longitud del costat ($d_{2\wedge n}$) pel nombre de costats (2^n):

$$p_{2\wedge n} = 2^n d_{2\wedge n} = 2^n \underset{1}{\sqrt{2-\underset{2}{\sqrt{2+\underset{3}{\sqrt{2+\ldots\underset{n-1}{\sqrt{2}}}}}}}}$$

Per tant, π pot obtindre's com la meitat d'aqueix perímetre quan el nombre de costats tendeix a infinit:

$$\pi = \lim_{n\to\infty} 2^{n-1} \underset{1}{\sqrt{2-\underset{2}{\sqrt{2+\underset{3}{\sqrt{2+\ldots\underset{n-1}{\sqrt{2}}}}}}}}$$

Canviant n-1 per n, es troba finalment que:

$$\pi = \lim_{n\to\infty} 2^{n} \underset{1}{\sqrt{2-\underset{2}{\sqrt{2+\underset{3}{\sqrt{2+\ldots\underset{n}{\sqrt{2}}}}}}}}$$

Amb n = 16 s'obté $\pi \approx$ 3,14159260 7, és a dir, 7 decimals correctes.

3. Algunes curiositats matemàtiques

3.1. El problema de John Wallis

La primera expressió coneguda per al càlcul de pi va ser donada per John Wallis al 1665:

$$\frac{\pi}{2} = \frac{2}{1}\cdot\frac{2}{3}\cdot\frac{4}{3}\cdot\frac{4}{5}\cdot\frac{6}{5}\cdot\frac{6}{7}\cdot\frac{8}{7}\cdots$$

Veiem que aquest producte infinit pot escriure's com:

$$\frac{\pi}{2} = \lim_{n\to\infty}\left((2n+\lambda_o)\cdot\prod_{k=1}^{n}\left(\frac{2k}{2k+1}\right)^2\right) \equiv \lim_{n\to\infty} W_n(\lambda_o)$$

on $\lambda_o = 2$, i W_n és la funció de Wallis. És fàcil notar que la constant λ_o no és rellevant en el límit infinit, ja que el quocient dels dos últims números tendeix a 1, independentment del valor de λ_o.

$$\lim_{n\to\infty}\frac{W_n(\lambda_o)}{W_{n-1}(\lambda_o)} = \left(\frac{2n+\lambda_o}{2n-2+\lambda_o}\right)\left(\frac{2n}{2n+1}\right)\left(\frac{2n}{2n-2}\right) = 1$$

No obstant, la convergència a $\pi/2$ de la funció de Wallis, si depèn sensiblement del valor d'aqueixa constant. Veiem per exemple que després de 14500 iteracions, és millor λ_o =1.5:

λ_o	$2\cdot W_{14500}$
0	3,14147472422
1	3,14155334363
2	3,14163196305
1.5	3.14159265334

3.2. Convergències de la nova funció

Com a curiositat, noteu que:

$$\lim_{n\to\infty} \underbrace{\sqrt{2+\underbrace{\sqrt{2+\underbrace{\sqrt{2+\ldots\underbrace{\sqrt{2}}_{n-1}}}_{3}}}_{2}}}_{1} = 2$$

Aprofitem per a definir la funció:

$$\xi_n(a,b) = \underbrace{\left(a+\underbrace{\left(a+\underbrace{\left(a+\ldots\underbrace{(a)^{\frac{1}{b}}}_{n}\right)^{\frac{1}{b}}}_{3}\right)^{\frac{1}{b}}}_{2}\right)^{\frac{1}{b}}}_{1}$$

Exercici: per a quins valors d'x existeix convergència a l'infinit (n →∞) en la següent funció?

$$\Omega_n(x) = 2^n\left(\xi_\infty(x,x) - \xi_n(x,x)\right)^{\frac{1}{x}}$$

4. Conclusions

El nombre π es pot calcular amb certa precisió utilitzant el teorema de Pitàgores. Aquest podria ser un bon exercici per als joves amb cert nivell d'operacions amb arrels. A més, hem deixat obert un problema de convergències perquè es puguen divertir també els aficionats a les matemàtiques, amb un nivell més avançat.

Referències

Fourier, J. (1822), translated by Alexander Freeman (1878). *The Analytical Theory of Heat. Dover Publications*. ISBN 0-486-49531-0. 2003 unabridged republication of the 1878 English translation by Alexander Freeman of Fourier's work *Théorie Analytique de la Chaleur* (1822).

Gómez-Aroca, J.M. (2003): *El Número* π. Publicat a la web de IES de Bullas (Murcia) http://centros5.pntic.mec.es/ies.de.bullas/dp/matema/conocer/numpi.htm (consultat el 4 de desembre de 2011). http://centros5.pntic.mec.es/ies.de.bullas/dp/matema/indice.htm

Riemann, B. (1859): *Über die Anzahl der Primzahlen unter einer gegebenen Grösse*. Monatsberichte der Berliner Akademie. In Gesammelte Werke, Teubner, Leipzig (1892), Reprinted by Dover, New York (1953).